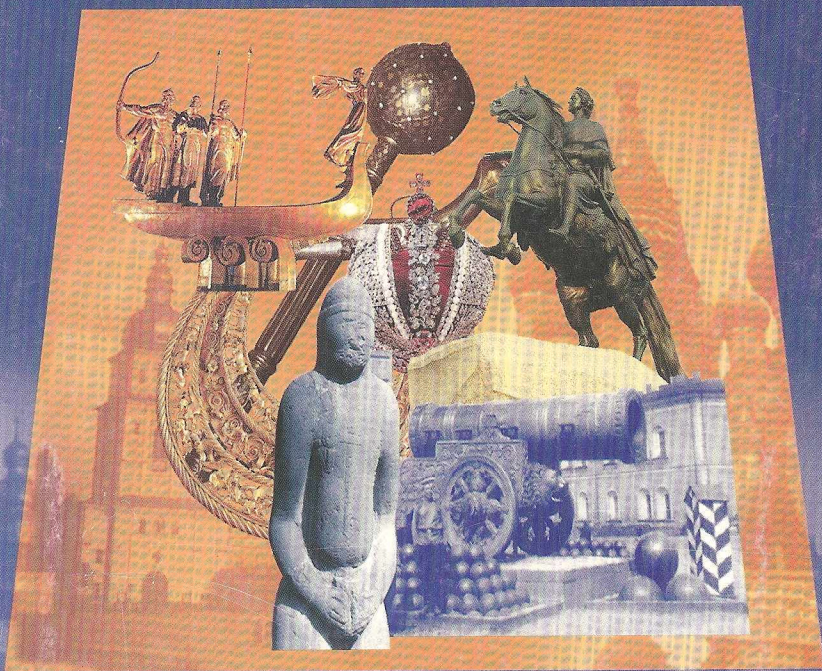

94(477+470)
У45

ЎКРАЇНА І РОСІЯ:

ДОСВІД ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА

11. РГИА. - Ф. 1281. - Оп. 7 (1866). - Д. 36 (Отчет губернатора Таврической губернии за 1865 год). - 116 л.
12. Российская национальная библиотека (Отдел рукописей). - Ф. 208 (Головнин А.В.) - Д. 100 (Всеподданнейшие докладные записки по цензуре, сентябрь-декабрь 1862 год). - 218 л.

О. Б. Каневська (м. Кривий Різ)

АЗБУКОВНИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО МОРАЛЬНО-ХРИСТИАНСЬКОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ (XVI – перша половина XVIII ст.)

Рух історії неможливий без активної передачі досягнень людської культури новим поколінням, без їх активної освіти і виховання. Звернення до джерел нашої історії і культури збагачує нас, формує духовну атмосферу суспільства, систему моральних і культурних цінностей, допомагає визначити йому своє місце в світі і часі. Спрямування інтересу педагогів до загальнолюдських цінностей робить актуальними питання про перегляд основ світогляду в світлі християнських принципів та повернення до ідеї церковної культури. Мета цієї статті – визначити значення азбуковників та педагогічних пам'яток XVI - початку XVIII ст. у формуванні виховного ідеалу наших предків на засадах морально-християнських цінностей.

Християнство принесло слов'янам новий закон, закон самого Бога – закон єдиний для усіх, закон істинно доброї моральності. Цей закон вимагав, щоб церква і суспільство сприяли релігійній освіті народу, вихованню християнської моральності в ньому, адже виховання підростаючого покоління повинно складати одне з найважливіших завдань будь-якої держави. Мета і завдання виховання значною мірою визначались загальною церковно-релігійною тенденцією життя.

Ідеал давньослов'янського виховання, який утвердився в епоху зародження християнства на Русі, не зазнав суттєвих змін і в XVI - початку XVIII ст. Хоч підвалини його залишилися такими ж, але з'явилась тенденція до зростання суворості у вихованні дітей. В пам'ятках цього часу зустрічаються цитати з Біблії, переважно з Соломона і Сираха. На згрубіння звичаїв, зростання гріховності та моральних вад у суспільстві скаржилися всі проповідники. Можливо, це й стало причиною вжиття суворих засобів у вихованні. Слід відзначити, що практично всі перші педагогічні статті були перекладами чи компіляціями. Тож вони релятивно відображали життя того періоду, але все ж не могли не вплинути на уявлення наших предків.

Велике педагогічне значення мали такі збірники, як "Пчелы", "Прологи", "Златоусты", "Измарагды", "Маргарит" тощо. Наприклад,

збірки, відомі під назвою "Пчелы" (найдавніший список цієї пам'ятки, який дійшов до нас, XIV ст., хоча деякі вчені відзначають, що "Пчелы" існували ще в XII ст. [2, 85]) складалися з уривків творів з іноземної літератури та кратких життєписів письменників, і не тільки поширювали знання, але й сприяли моральному вихованню населення. Більша частина статей цієї збірки мала моральний та психологічний зміст: про лють та гнів, про пам'ять, про душу, про заздрість тощо.

У педагогічних пам'ятках XV-XVI ст. і навіть початку XVIII ст. ("Слово святих отець, како детем чтити родителя своя" (XV ст.), "Домострой" (XVI ст.), "Гражданство и обучение нравов детских" (XVII ст.), "Созрение сиесть преднаказание христианского оучения ради малых детей" (XVII-XVIII ст.), "О царствии небесном и о воспитании чад" (XVII ст.), "Наказание чадом" (XVII ст.), "Диоптра, альбо зеркало и выражение живота людскаго на том свете" (вид. у 1612р.), "Ифика иерополистика" (вид. у 1712р.) тощо) було накреслено виховний ідеал, який полягає в охороні святої віри, участі у таїнствах, любові до Бога, страху Божім і пам'яті смертній. Людина мусить шанувати священний сан, коритись царській владі та авторитету батьків, повинна чесно працювати, брати участь у благодійних справах, берегти церковні заповіді та звичаї. Стверджувалось, що молитва зміцнює єднання духу і збагачує спілкування православних.

Які ж книги допомагали поширювати в народі грамотність і виховувати його в душі християнства?

Церковна азбука, Часовник і Псалтир – ось три книги, за якими вчили і в Україні, і в Росії грамоті у всіх суспільних станах до другої половини XVIII ст.

Навчаючи читанню, ці книги і виховували в душі християнства: навчали Богошануванню, повазі до Церкви, виконанню заповідей Божих. "Ці книги, вибрані для початкового навчання грамоті, могли, разом з тим, скласти бібліотеку для практичного Християнського життя" [3, 10].

XVII ст. в історії освіти цікаве появою різноманітних шкіл та училищ (наприклад, шкіл Ф.М.Ртищева, Спаської, Симеона Полоцького, академії братів Лихудів, Києво-Могилянської академії тощо). Для потреб цих навчальних закладів виходили з друку шкільні азбуковники. З компонування і змісту цих азбуковників видно, що на той час в Україні і Росії вже існували добре організовані школи, причому двох видів: для учнів, які приходили і для учнів, що мешкали при школах у гуртожитках.

Азбуковники вміщували твори західно-руських (українських та білоруських) дидактивів або ж переклади праць європейських богословів з польської мови. Професор О.Соболевський зазначає, що "відомий дифірамм різці ("Розгою Дух Святій дитище бити велит...") разом з

іншими віршами пізніших азбуковників є перекладеним" [6, 22]. Його оригінал польською мовою друкувався в польських азбуках 50-х-початку 60-х років XIX століття. Не заперечуючи тілесні покарання в школах, О.Соболевський, тим не менше, заявляє, що "ми не маємо права думати, щоб вони у нас були дуже поширеними: ні в одному із житій святих XV-XVII століть про них не говориться" [6, 22]. Цієї точки зору дотримується також і С.Миропольський, зазначаючи: "Скоріше можна думати, що похвали різці, батогу й жезлу писались не стільки для використання їх на ділі, скільки для лякання учнів, котрим букварі видавались на руки" [4, 173].

Наведемо кілька віршів про різку. Дуже часто в азбуковниках зустрічаються такі слова: Розгою дух святий детище бити велит, / Розга убо ниже мало здравия вредит. / Розга разум во главу детем вгоняет. / Учит молитве и злых всех встягает. / Розга родителем дети послушны творит, / Розга Божественнаго писания учит... [4, 174].

Тут різка, на перший погляд, виступає основним знаряддям виховання і навчання, але в інших віршах говориться, що її слід застосовувати не до всіх, а лише до лінєвих і неслухняних учнів. Так, у рукописі "Школьное благочиние – всеспасительное учение" є такі слова: Ленивых писание велит бити лозами, / От них же то (леность) изводится слезами [4, 175].

Вищенаведені рядки взяті з різних азбуковників і, по суті, порізно слововіють одні й ті ж думки про покарання. Очевидно, що дидакалки того часу схильні були вправлятися у вишуканості опису значення застосування різок. Однак можна стверджувати, що виховання й навчання в цю епоху, фактично, зовсім не є таким жорстоким, як можна було б очікувати, аналізуючи процитовані панегірики різці, батогу, жезлу і фізичному покаранню взагалі. Із наведених уривків ми бачимо, що любов та поблажливість до дітей на той час були також популярними, як методи виховання дітей.

В азбуковниках і букварях, окрім навчального матеріалу, друкувались також шкільні правила і настанови для вчителів та учнів.

Вчителю необхідно було ставитись до учнів зі співчуттям і доброзичливістю. Так, щоб підтримати бадьорість духу малоздібного учня, його віру у власні сили та в неодмінне досягнення мети, вчителю рекомендувалося крім молитви читати такому учневі різноманітні приписи з текстів Святого Письма і оповідати випадки з життя таких святих, як Сергій Радонежський, Олександр Свірський та інші. В цих розповідях йшлося про те, що, будучи в дитинстві малоздібними учнями, вони після наполегливих молитв отримали в дар від Бога розуміння книжної премудрості. У таких випадках учитель ще міг розповідати про отрока, якому не давалася грамота, і той щодня звертався з молитвою до Пресвятої Богородиці, щоб вона наділила його

пам'яттю, уважністю та здібностями до наук. І Мати-Богородиця через деякий час явилась йому і провістила: "Не точию грамоте, отсюду будещи умети, но и главу твою скорбную умчу" [7, 40].

Весь день учнів повинен був супроводжуватись молитвами. Учня прищеплювалися шанобливість і повага у ставленні до вчителя. Взаємостосунки між самими учнями мали бути товарицькими, а їх поведінка відома, у колі сім'ї, повинна була відповідати такому зразку: "Что имать детище творити, егда порану возстанет от ложа? Молитвою день да начнет. Ничто-же прежде да не творит, дондеже первее главу учешет, лицо умыет и усто руками измеет и воспоеет: Слава Тебе, Боже наш, Слава Тебе, Царю Небесный..." [7, 40].

Найбільш відомими букварями і азбуковниками, що збереглись до нашого часу, були "Школьное благочиние", "Азбуковник наказательный", "Иной азбуковник до пол имущий в себе многия речи государственныхн кому надо писати и глаголити", "Азбуковник полный имущий в себе увещания учения, наказания ученикам от многих книг, множае же от грамматики", "На нерадивоучащихся азбуковник", "Наука ку читаню и разумению письма словенскаго, ту тьж и о святой троици и о вчеловечении господни", "Грамматика албо сложение писмена хотящым ся учити словенскаго языка младолетным отрочатем" та інші.

Буквар "Наука ку читаню и разумению письма словенскаго, ту тьж и о святой троици и о вчеловечении господни" був надрукований в друкарні братства міста Вільно в 1596 р. В ньому, крім азбуки, складів, молитов і тлумачення деяких слів та висловів, були такі статті: 1) "Стефания Зизания изложение о православной вере" (у формі запитань і відповідей тлумачились поняття тайнства і святої Трійці); 2) "О вчеловечении Господни"; 3) "О знамении крестном".

Також у Вільно в 1621 р. був виданий ще один буквар – "Грамматика албо сложение писмена хотящым ся учити словенскаго языка младолетным отрочатем". Він складався з азбуки та духовних настанов. Дітей в ньому рекомендувалося виховувати у покорі, доброчесності й послуху. Щодо батьків, буквар напоумлював їх, як необхідно виховувати дітей, наприклад: "К вам же, отцы и учителя, тако глаголем: не отымай от детища твоего казни: безумие бо есть привязано в сердце отрочате... Тем же и апостол аще глаголит: чада, послушайте своих родителей о господи, еже есть первая заповедь во обетовании, да благо будет вам и будете долговечны на земле" [5, 168].

Такі поради щодо суворого обходження зі своїми дітьми потім стали беззаперечними аксіомами численних видань початку XVIII ст.

В Москві перший буквар був виданий у 1634 р. Василем Івановичем Бурцевим. Це був передрук віленського буквара з передмовою, в якій пояснювалось, чому в давнину на Русі не полюбили інородців.

У 1717 р. в Петербурзі вийшла збірка "Юности честное зеркало". Вона складалася з азбуки, складів, коротких повчальних оповідань із Святого Письма та правил поведінки в суспільстві (переклад якогось німецького видання). "Юности честное зеркало" можна вважати першим букварем, призначеним суто для мирян.

В 1720 р. вийшло укладене Феофаном Прокоповичем "Первое учение отроком, в ней же буквы и слоги; также: краткое толкование законнаго десятигословия, молитвы господней символа веры и девяти блаженств". Це видання було типовим для свого часу.

У передмові автор звертається до батьків і вихователів дітей і доводить їм, що моральність окремих осіб та цілих народів знаходиться в прямій залежності від освіти, а від характеру виховання в юному віці залежить все наступне життя людини: "вик народе многия свары, ненависти, коварства, татбы и разбои и прочия злонравия - не усумневайся, что в нем нет добраго наставления детям" [5, 178].

Схильність до чинення зла походить від людського гріхопадіння, але вона ще більше посилюється від спілкування зі злими людьми, поступово стаючи звичкою. Саме тому людська природа потребує постійного спрямування і виправлення.

Ф.Прокопович вважав початкову освіту одним з найвагоміших знарядь навчання, виховання і засвоєння основ християнської віри і моралі. Головну увагу він приділяв тлумаченню десяти заповідей Божих, символа віри, молитв до Бога і дев'яти чеснот (за Євангелієм). Його пояснення своєї точки зору прості і зрозумілі. Так, на запитання: "Хто вважається грішником згідно першої заповіді?" Ф.Прокопович відповідає: "Суеверцы, яковии и между христианы обретаются, котории силу некую вредную или полезную восписуют вещам или лицам, таковыя силы не имущим. Например, разсуждают, который день к начинанию дела щастливый есть, кто встречу добр, и кто не добр; волхвствуют же, или волшебством веруют, сны толкуют и прочая, просто сказать: "что либо всуе веруется, все то сей первой заповеди противно есть" [1, 69].

В тлумаченні четвертої заповіді Ф.Прокопович змальовує церковне богослужіння та виголошення проповідей: "Аще чтется в церкви или наизусть проповедуется поучение которому весьма должно, слушай с усердием и вниманием, без гордости и презорства, помышляй, что сам Бог усты служителя своего глаголет к тебе; и прилежно смотри чтобы не без пользы твоей было твое слушание. В дому твоём честным беседам наставляй дети и прочая домашния твоя к страху Божию, унимай их от шатания и безчиния, и что сам слышал ты в церкви на поучении, тое и домашним сказывай, так и оным сделаешь полу и сам слышанное лучше в памяти затвердишь" [1, 70].

"Первое учение отроком" повністю узгоджувалось з

реформаторською діяльністю Петра I, тому воно було призначене для загального використання при навчанні не тільки духовників, але й мирян.

В цей період з'явилося багато морально-настановчих та тлумачних праць: "Царский путь креста Господня, вводящий в живот вечный" Іоанна Максимовича (митрополита Тобольського), "Зеркала божественнаго писания" Антонія Стаховського (архієпископа Чернігівського), "Диалогием или разговор духовный любителя с любовью" Варлаама Голенковського (ієромонаха Києво-Печерського монастиря). Ці книги не були характерними для своєї епохи, але заслуга їх у тому, що вони несли користь для духовного розвитку особистості.

Пам'ятки літератури XVI - початку XVIII ст., зокрема азбуковники, накреслюють виховний ідеал своєї доби. Стрункої педагогічної системи ще не було, але вже позначився єдиний ухил освітянсько-богословських напрямків виховання у церковно-релігійний бік. Це гармоніювало із загальним устроєм суспільного життя і повністю охоплювало царину ідеології.

Література

1. Демков М.И. История русской педагогики. - Ч. II. Новая русская педагогия (XVIII ст.). - М.: Издание автора, 1910. - 627 с.
2. Лавровский Н. О древне-русских училищах. - Харьков: Ун-ская тип-фия, 1854. - 186 с.
3. Маслов С.А. О всенародном распространении грамотности в России на христианско-нравственном основании. - М.: Ун-ская тип-фия, 1859. - 57 с.
4. Миропольский С. Очерки истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. - СПб.: Тип-фия Глазунова, 1910. - 224 с.
5. Пекарский П. Представители киевской учености в XVII веке // Отечественные записки. - 1862. - Кн. 2. - С. 552-559. - Кн. 3. - С. 196-228.
6. Соболевский А.И. Образованность Московской Руси XV-XVII веков. - СПб.: Изд-во тип-фии СПб. ун-та, 1894. - 26 с.
7. Шрекник Е.Ф. Краткий очерк истории русской школы от первого ее возникновения до эпохи Петровских реформ. - СПб.: Изд-тво тип-фии СПб. ун-та, 1902. - 41 с.

А. М. Діденко (м. Біла Церква)

ДОКУМЕНТИ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ПАРХОМІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ.

Високі поривання родини багатих російських промисловців Голубєвих - власників маєтку Пархомівка, ушлякених меценатів і освітян - у поєднанні з талановитістю та досвідченістю найкращих майстрів своєї епохи - Миколи Рєрїха, архітектора Володимира